

Шевченко А. М.

ORCID: 0000-0002-7555-7239

кандидат історичних наук

ГО "Краєвед"

м. Ізмаїл, Одеська область, Україна

ПРОБЛЕМА ОСІЛОСТІ БУДЖАЦЬКОЇ ОРДИ

Ключові слова: Буджак, ногайці, осілість, джут, кормова база, господарство.

Довгий час в історичній науці був поширений радянський наратив про економічну відсталість кочовиків Буджацького степу. Радянські науковці спиралася на відомості імперських урядовців доби російсько-турецьких війн [5, с. 120]. Зокрема, невідомий російський автор початку XVIII ст. писав: "Хліба в них (татар. – *А. Ш.*) мало, окрім ячменю та проса іншого немає. Годуються м'ясом, молоком та просом". У 1807 р. генерал Луї Олександр де Ланжерон зазначив: "Татари народ лінивий, до землеробства не звиклий. Їхній прибуток з торгівлі худобою. Вони мало сіють пшениці" [9, с. 146–147, 149]. Ногайців Буджака здебільшого зображували як кровожерливих кочовиків, основним заняттям яких були походи проти Молдавії, Речі Посполитої та работоргівля.

Лише сучасні українські дослідники (В. Грибовський, І. Смирнов, С. Гізер), молдовські науковці (М. Руссев, І. Грек) більш об'єктивно підійшли до питання осілоості буджацьких татар, використовуючи спогади сучасників – російських офіцерів (І. Котляревський, Л. О. Ланжерон) та європейських мандрівників (Г. Боплан, К.-Ш. де Пейсонель, Й. Тунманн та ін.).

Завдяки фірману Сулеймана II Кануні від 3 квітня 1560 р. в степах Буджака оселилися ногайські роди Мансур, Орак, Касай, Мамай, Ор-Мамбет, Джейболик, Джедісан, Джетишкул, Кунграт та ін. [4, с. 168]. На початку XVII ст. до Буджака переселилися Єдисанська та Єдичкульська орди "білих ногайців". Загальна чисельність татар становила 30–45 тис. осіб, що дало змогу залюднити край [11, с. 171].

На думку М. Руссева, у це число входили лише боєздатні чоловіки. У 1758 р. Буджацький улус виставив проти Єдисанської орди до 50000 вояків. Отже, загальна чисельність населення за сто років зростає зі 150 до понад 200 тис. осіб [9, с. 139].

Така значна кількість населення (в сучасному Буджаку не більше 300 тис. осіб) не могла прогодуватися лише скотарством в умовах досить жорсткого клімату регіону. Автор погоджується з думкою радянського дослідника А. Шеннікова, який зазначив: "Повністю неправильною

є наукова думка про кочовий характер життя ногайців... буджацький клімат не дозволяв кочове скотарство. Взимку сніговий покрив перевищував 30 см, що унеможливило самостійне харчування худоби. Осінні дощі, зимові морози, літні посухи не залишали великої трав'яної маси, тому місцеві скотарі були змушені заготовляти сіно, ячмінь задалегідь. При кочовому способі життя це майже неможливо" [14, с. 51].

Аналізуючи кліматичні умови Буджака цього періоду, український номадист І. Смирнов підкреслював, що в умовах ожеледиці (тюркською – джут) навіть коні не були здатні копитами розбити лід, не кажучи про овець та кіз. Тому доцільно говорити лише про напівкочове життя ногайців з використанням елементів землеробства [12, с. 77].

Український дослідник С. Гізер вважав, що культурно-господарський тип ногайців сформувався під впливом кліматично-географічних умов. У степовому краї посуха не давала змоги широко застосовувати землеробство, тому єдиним виходом залишалося поєднання хліборобства та скотарства, при повному домінуванні останнього. Отже, скотарство ногайців було зумовлене не традиціями, а особливостями клімату. Підтвердженням цієї тези є договір 1625 р. між Річчю Посполитою та Туреччиною, за яким у період літньої спеки татарам дозволялося використовувати пасовища в польській лісостеповій смузі Дністра [2, с. 41–42].

Клод-Шарль де Пейсонель частково підтвердив тезу науковця: "Щорічно Дунаєм з германських земель до ногайців привозили понад 200 тис. землеробських кіс, якими вони заготовляли сіно" [3, с. 177]. Російський дослідник кінця XIX ст. Н. Харузін прямо вказав на поєднання скотарського та землеробського виробництва: "Найбільш розвинену форму двору при поєднанні юрти та зимівника ми спостерігаємо в буджацьких татар... який був оточений парканом" [13, с. 53].

Навіть російський розвідник К. Макарескул підтвердив безглуздість тези про кочове життя татар. У 1796 р. вони відправили до ізмайльських комор 130 тис. кіле збіжжя (пшениці – 70 тис. кіле, ячменю – 40 тис., проса – 20 тис.). Водночас загальний урожай становив 510 тис. кіле. Причому татари віддали проса лише десятину, тоді як пшениці – третину та майже половину ячменю [10, с. 203]. Німецький мандрівник Йоган Тунманн також зазначив: "Буджацькі татари краще за інших ногайців займаються землеробством. Вони сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь та просо. Кажуть, ячмінь дає врожай сам – 100" [3, с. 179].

Землеробство потребувало осілості та постійного стаціонарного житла. Тому Буджацька орда, звісно, селилася в поселеннях. Г. Боплан нарахував 80–90 поселень поблизу Дунаю, Ялпуга, Катлабуха та Кугурлуя [1, с. 46]. Італійський мандрівник Марко Бандіні нарахував 60 поселень, однак у 1691 р. шпигун Л. Ф. Марсіглі нарахував у Буджаку понад 300 татарських поселень. У середині XVIII ст. посланець французького короля до

Кримського ханства Клод-Шарль де Пейсонель звітував про 500 татарських поселень [4, с. 168]. Вони повністю заселили приморську смугу між Кілією та Аккерманом, що незвично для кочовиків [2, с. 43]. На 1792 р. лише в межах сучасного Тарутинського району розташовувалося чимало татарських селищ: навколо р. Кагарлик – Аолен, Мангит, Занзурт, Алемши; поблизу р. Сака – Бєюк, Капр, Бешеликаюзан; поблизу р. Чага – Деой-Мурза [8, с. 27].

І. Котляревський, згадуючи російсько-турецьку війну 1806–1812 рр., навів кількість селищ татар у дистриктах Буджака. Зокрема, в Ізмаїльській раї було 39 селищ, в Оран-оглу – 36, Єть-ісінкій – 61 та Орум-бет-оглу – 76 поселень татар, разом 212 поселень [6, с. 10–11].

Про рівень урбанізації свідчать і такі факти: у 1808 р. у форштадті Аккермана було 476 будинків, у яких спостерігалось 334 господарств, у Бендерах (369 будинків) – 331 господарство. Отже, понад 78,7 % будинків мали господарства. Французький мандрівник Н. Е. Клеєман зазначив: “У Каушанах я бачив на вулицях багато худоби та верблюдів, що розмішувалися садибами татар” [7, с. 57, 73]. За спогадами офіцерів Нижньгородського полку 1808 р., щонайменше в 3 татарських селищах та в Каушанах нараховувалося 500–600 будинків [9, с. 149].

Навіть російські офіцери в 1804 р. згадували, що буджацькі переселенці на Кубані одразу почали засювати землю вздовж Єйської затоки. “Ми будемо сіяти хліб у степу між Азовським та Каспійським морями” [3, с. 180].

Отже, численні свідчення сучасників, зокрема російських офіцерів, доводять, що Буджацька орда мала осілий характер та поєднувала скотарство із землеробством. Це також спростовує тезу, що головним джерелом прибутків ногайців були напади на сусідів. Вирощеного врожаю вистачало як для забезпечення власних потреб, так і для продажу османським містам.

Література:

1. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани ; Богдан Хмельницький / П. Меріме / пер. з франц., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с. : іл.

2. Гизер С. Н. Кочевое хазяйство буджацких ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа) // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. 1999. Вип 9. С. 41–50.

3. Грибовський В. Землеробство і седентаризація в кочівницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців // Україна в Центральній-Східній Європі : зб. наук. пр. К.: Інститут історії НАН України, 2011. Вип. 11. С. 167–190.

4. Джемил Тасин. Татары Добруджи и Буджака // Золотоордынское обозрение. 2013. № 1. С. 164–176.

5. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. М. : Наука, 1970. 383 с.

6. Записи И. П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года / Оттиск журнала “Киевская старина”. Киев. Тип. Императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак – Новицкого, 1901. 14 с.

7. Клееман Н. Э. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Кишию, також на земли буджацких и ногайских татар и во весь Крым с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением описания достопамятностей Крымских / переведено с немецкого на французский, а с оного на российский язык Государственной военной коллегии Секретарем Иваном Одинцовым. Санкт-Петербург: при Государственной Военной коллегии, 1783. 250 с.

8. Кубякин В. В. Сочинение на заданную тему или Откуда есть пошло местечко Тарутино в Буджаке. Арциз : ФОП Петров О. С., 2014. 648 с.

9. Руссев Николай. Татары как-то совсем исчезли. (Последние месяцы истории Буджацкой орды) // Русин. 2012. № 1(27). С. 137–153.

10. Паламарчук С. В. З історії міста Ізмаїла (османська доба) // Архіви України. 2017. № 1. С. 191–207.

11. Південна Бессарабія (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) : навчально-методичний посібник / Л. Ф. Циганенко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізанова та ін.; за ред. Л. Ф. Циганенко. Ізмаїл : СМІЛ, 2011. 246 с.

12. Смирнов О. І. Проблема вивчення середньовічного номадизму в степах Євразії та Причорномор'я // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. 1999. Вип. 8. С. 76–85.

13. Харузин Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // Этнографическое обозрение. Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете. 1896. № 1. С. 1–53.

14. Шенников А. А. Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья // Славяно-русская этнография: сб. статей / отв. ред. И. Н. Уханова. Л. : изд. Географического общества СССР, 1973. С. 46–72.